

**ԱՐԺՈՒՐ ԱՆԴՐԱՍԻԿՑԱՆ
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու**

ՀԱՅ ՈԳԻՆ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

«Հայերը հայությունը դեռ ուսումնասիրած չեն...»:
Կոստան Զարյան

Հայ իրականության և ընդհանրապես մշակովցի պատմության մեջ Կոստան Զարյանի դերի արժեվորումն այսօր ավելի քան ժամանակապահանց է, քանզի տասնամյակներ շարունակ անտեսվելով նրա գրական-մուածողական վաստակը, ըստ էության չի մասնահատկվել հայության ոգեկորովի կազմավորման և զարգացման մի ողջ ժամանակաշրջան, այն, ինչը գրականության պատմագետների խնդիրն է: Բայց մինչ այդ հանուրի ուշադրությունը պետք է բևեռել նրա ստեղծագործության այն շերտերի վրա, որոնց առկայությամբ Կոստան Զարյան գործը, գրագետը, իմացարանը հայ ոգու և համաշխարհի իմացականության գուգակշուրմներում հայտաբերում է մինչ այդ մեր իմացության մեջ չգրանցված, չփաստված իրողությունները: Ըստ այդմ, «Մեր ժողովրդի փրկությունը նրա հոգեկան զարգացման մեջ է, նրա մտավոր վեճության և մեծության մեջ, ինչ որ առաջ կարելի է բերել շատ դժվարին աշխատանքով: Այն բոլոր ազգերը միայն այսի կարողանան ապրել գալիք սարսափելի դեպքերի միջոցին, որոնք ինքնուրույն և ուժեղ մշակովց ունեն, որոնք մարդկության համար անհրաժեշտ տարր են կազմում, որոնք կարող են իշխել ուղիղ մտքի հոգու զորությամբ...Հայ ազգը պետք ունի թէ զենքով կովող հերոսների և թէ մտավոր ազնվական դասի: Այն, որ ես անվանում եմ Արարատյան մարդը»:

Այդ, Կոստան Զարյանի քննարժան ժողովածուները («Նավատումար» 1999, «Դեպի Արարատ» 2001, «Միացյալ Նահանգներ» 2002) մեծապես գալիս են լրացմելու այն բացը, այն վերապահ վերաբերումն ու չհասկցված լուսակցունը, որ ցարդ կար մեծագույն գրողի, մտածողի Ակատմամբ: Քիչ է ասել, թե արժանին պիտի հասուցել հիշյալ բոլոր ստվարածավալ ժողովածուների աշխատափողին՝ Յուրիի Խաչատրյանին, որ կազմել, համահավաքել, առաջարանել, ծանոթագրել է, գեղագիտորեն, տեսաբանորեն օժտել, ամբողջացրել, չափազանց ներկայանալի է դարձել (գիտականորեն) զարյանական մտածումն ու միտքը, մի հանգամանք, որ ինչո՞ւ չէ, որոշակի օրինակելիություն է «հուշում» ընդհանրապես անցյալի արժեքների վերաբերատարակության ժամանակ հոգածության ճիգ ու շանքի «մղում» ամեն մի աշխատափողի: Նույն գնահատալից վերաբերմունքի է արժան և «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչությունը՝ ժողովածուների հրատարակման, ինչպես նաև տեխնիկական խնամյալ, բարձրորակ հրատարակչական աշխատանքի համար (միշանկյալ նշենք, որ Կ. Զարյանի «Երկրներ և աստվածներ» նոթագրաշարի առաջին մասը՝ «Սպանիան», տպագրվել է 2000 թ. Յու. Խաչատրյանի աշխատափությամբ, «Նաիրի» հրատ.): Այս ամենով ակներև է դառնում, որ իրականացվել է չափազանց արժեվոր մի հրատարակություն, այն, ինչը գրողի կողմից ժամանակին փայփայվել-մտահղացվել է

կյանքի կոչելու: Եվ, ի բարեպահստություն մեզ, այսօր այն իրագործված է, մնում է զարյական կոչելու: «Իրականությունների և տևակի մերի» համեմատացությամբ ոգեկոչել մեր անցյալի և ապագայի մշտարթուն առաջնորդ ոգուն... մինչ այդ ապրելով Զարյանի հողվածների, փորձագրությունների, օրագրերի, ճամփորդական նոթագրությունների ողջ վայելքն ու իմացականությունը:

«Նավաստումար» հավաքածուում գետեղված «Մառը իր արմատն է փնտրում» (1910-1922), «Արարատյան դաշտում» (1922-1924), «Մտքի հավիտենական ճամփորդը» (1924-1961), «Վերջին ճավակալյան» (1961-1969) բաժիններում ամփոփված մտածումները, խորենը, ինքնախոսությունները, որոնք ժամանակին տպագրվել են արևմտահայ, ափյուռքյան և հայաստանյան մամուլում, արծարծում են տարբեր խնդիրներ: Երբեմն մեզ քաջածանոթ երևությունների զարյանական մեկնարանություններն առավելս են բացորոշում, առարկայացնում գրողի գեղագիտառեսարանական վերաբերումն այս կամ այն իրադարձության, երևությի մկանում: Պատմաքաղաքական իրադարձությունների կիզակետում նույնպես Զարյանը «արդարությունը տարփողելու և ճշմարտությունը հաստատելու համար» բարձրաձայնում էր «իր լեռներուն կատարեն և իր դաշտերուն խորենեն»:

«Հայության կոչումը» խորը, գրված տակավին 50-ական թվականներին, քննարժանվում է հատկապես այն առումով, որ զարյանական ՄԻՏՔԸԼ թափանցում է: «Արկու հսկա աշխարհների՝ մշակութային Արևների և քաղաքակրթական Արևմուտքի» հոգեբանական ներշերտերում, հայտնաբերում հայության դիմադրողութանկ ինքնության առնչակից և դրանց ուղղակիաբար բխող ճշմարտություններ կամ գոնե հետագա ընթացքի որոնումներում չխսրիսափելու ազգային գիտակցում: «Պիտի կառչե՞նք եւրոպական քաղաքակրթության, թե՝ առաջին պլանի վրա կանգնած՝ արևելյան մտքի նոր ճառագալթումի և նոր ստեղծագործական թափին հետ, պիտի հանդիսանանք ներուժ մշակութային կենտրոն»:

Պիտի կրկնե՞նք մեր ամսանիների սխալը, թե գիտակցորեն, հերոսաբար պիտի կարողանանք հակառակ մեզ շրջապատող անողոք պայմաններին, դրսկորել մեր ազգային ԵՄը (ընդգծումը Զարյանին է, Ա. Ա.), ընդունել պատմությունից մեզ վիճակված խորհրդավոր, հակասրամարանական ճակատագրական դերը»:

Ընթիանապես «Նավաստումար» ժողովածիկ գերակշիռ մասը կազմող օրագորություններում և ճամփորդական նոթերում, Զարյանի գրողական-իմաստափրական-իմացարանական դրսւորումներում հնագույն աշխարհի արվեստն ու մշակույթը մշտաբար զուգահեռում են իրենց արտահայտչական կարելիություններով: Ասել է, թե Զարյանը, կարևորելով ավանդությի, ժառանգորդության դերը, երբեք չի սահմանափակվում հնի, անցյալի արժեքների սուկական ջատագովմամբ, այն, ինչ չափազանց ուսուցողական լինելով՝ ենթարրում է նոր ժամանակների մշակույթների ստեղծման, արժեվորման պահանջներ: Այնուհետք, «Ավանդությը պահել՝ չի նշանակում հինը պահել կամ ընդօրինակել: Իսկական արվեստի մեջ անցյալը երբեք չի կրկնվում: Միքելանջելոն կամ Կորաչիոն չեն կրկնվում: Մոցարտը չի կրկնվում: Ավանդությունը նշանակում է կենտրոնացում և ինքնամփփություն: Հանգատություն, լրջություն, ազնվություն: Ավանդությունը նշանակում է պահել այն արժեքները, որոնք դարաշրջաններից ու դպրոցներից դուրս՝ հավիտենական բնույթ են

Կրում: Ավանդությունը նշանակում է նաև խուսափել ժամանակի տեղագիտ սատանայական պահանջներից, որոնք արվեստագետին պարտադրում են խեղկատակի, մարզական մրցումներ շահողի դիրք բռնել, գլխի վրա ման գալ և տիրող իշխանությունների կամ կուսակցությունների թևերի մեջ ոստոսել:

«Նապատումար» ժողովածուի եզրամասի «Վերջին նավակայան» (1961-1969) նոթապատումներում, ինչպես նաև «Լեռնարդո Դա Վինչին և Հայատանը» ուսումնասիրության մեջ և. Զարյանի մուածողական փորձառությունը հանգրվանային ճշմարտություններ արձանագրելուց զատ, նաև հորձանք տվող մարդկային «մտքի և լուսավաճառ» իմաստավորված ուրվագծումներ է կյանքի կոչում:

Զարյանը՝ «ստեղծագործության կարողության և մտքի հարստացման, ընդլայնման» շատագովությամբ ապրողն ու իմաստափրողը, մշտարար, իր փոթորկալից կյանքի ողջ ընթացքում չափազանց կարևորել և հետևողության է եղել ամենայն ԱԶԱԾՈՒԹՅԱՆ նկատմամբ, այն, ինչ կատարելապես և շստ ամենայնի էր ներշնչում գրողին. «Միջերկրական քաղաքակրթությունը մեծ էր, որովհետո նա հիմնվել էր և զարգացել ազատության հիմքերի վրա, երբ ավելի ուշ նա այդ ազատությունը կորցրել էր, առաջ էր եկել մշակույթի հսկա անկում»:

Զարյանն ընդդիմադիր էր մշակութա-մուածողական ամեն անկման և տարտղնումի: Նրա համար կարևորելին, արժեվորելին առաջընթացն ու շարժումն էր՝ հայի բանականության անկորուատ ու նաև ազնվաշունչ արտացոլեցումներով: Այդ իսկ պատճառով նաև չափազանց անինճնարավ՝ որոնումի, հայտնաբերումի պատրաստ և պարտ. «Մենք մինչև այսօր դեռ լրջորեն ուսումնասիրած չենք մեր ժողովությի տոնախմբությունները, ծեսերը, կրոնական և այլ սովորությունները: Բեմ համենք այդ ամենը, միամտորեն, առանց իմաստակության, առանց անմիտ ու օտար ձևակերպումներ մտցնելու: Ու ականջ դնենք, պարզ սովորությունները՝ ըմբռնելու համար մեր օրերի գերագույն իմաստը»:

Այդ իմաստի ըմբռնումն ու վերապրտահայտումը՝ հոգերո ճամփորդության ընթացք և շարժունակություն էր ենթադրում, այն, ինչ զարյանական բնորոշմամբ՝ «դեպի Սրարատ» խորքային բովանդակավորումով էր առարկայական: Ընդհանրապես «Դեպի Սրարատ» ժողովածուում, ուր ի մի են բերված գրողի Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանում կարդացած, ցարդ անտիպ՝ Սրվեստի դասընթացը, նաև մտածումներ, նավասումարներ, հարցազրուցներ, որոշապես և առարկայորեն ընդլայնում են Զարյանի՝ իրեն համաշխարհային արվեստի խորասով տեսարանի և ուսումնասիրողի իմացականության ոլորտները: Հատկապես ճարտարապետությանը վերաբերող մտածումներում, հնագույն աշխարհի «քարեղեն տեսիլքներ» ու ժամանակներն իմաստավորող մարդկային մտքի արգասիք հոգեր պողոթկումներ,- սրանք խնդիրներ են, որոնց Զարյանը չէր կարող չանդրադառնալ, ավելին՝ «ճարտարապետության, իրեն հավաքական գործակցության» արդյունքը չդիտեր արվեստի համաժամանակայնության մտաշմբռնումներով:

Այս առումով հատկապես ուշարժան են Զարյանի հայկական ճարտարապետության նախաքրիստոնեական և հետագա շրջաններին վերաբերող դիտարկումները: Ընդհանրացնելով ճարտարապետության ոգեկանության և գեղագիտական ճանաչողության ինքնանդանության բնույթն ու բնույթենականությունը՝ իրեն «համառոտված տիեզերք», Զար-

յան արձանագրում է. «Արվեստը հակաճակատագիր է: Սա այն մեծ կնճական ուժն է, որ անգոյությամբ հակադրում է գոյության կատարյալ, անմիջական, անկեղծ արտահայտությունը: Բնապանցական անորոշության, հաճախ քառահի դեմ մա պալքարում է կառուցանելով: Նա ազատագրում է անհատներին և ժողովուրդներին՝ պարտադրելով նրանց այլ դեկավար արժեքները, որոնցից նրանք զոկված էին: Արվեստի միջոցով է, որ մարդկային անհատը, չնպաստ նրան սպասող անխուսափելի մահվանը, ճիգ է անում միանալ աստղերը շարժման բերող Կշռովթին և այդ կշռովթը վերածել հավիտենության մոտեցող ներդաշնակ ձևերի: ...Հայ ժողովուրդն այն հազվագյուտ ժողովուրդներից է, որոնք կարողացել են իրենց մտքի և նոգու բարձրագույն արտահայտությունները ճարտարապետել կատարյալ կերպով և այդ ճարտարապետությունը մտցնել ընդհանուր մարդկության այն շտեմարանի մեջ, որով հայությունը պահպանել է իր դիմագիծը»:

Ընդհանրապես հայ ճարտարապետության միջազգային համբավով է պայմանավոր հայի «Անդրքին հոգեկան կառուցքը»: Հայ ճարտարապետության կրոնական լինելու զարյանական ընկալումը, ինչ-ինչ առումներով, «գերազանցապես երկրաշափական» լինելու հանգամանքով է մեկնարանվում: «Երկրաշափական բոլոր ձևերը շարժական են և խորհրդանշում են շարժում և կենդանություն»: Իսկ շարժունության, կյանքի շարժունակումի խնդիրն ուղղակիաբար առնչվում է հայ մտքի հետ, ըստ այդմ «հայ կրոնական մտքի համար եկեղեցին հավաքատեղի չէ, այլ այն վայրը, որ աստվածայինը միանում է մարդկայինին, որ Աստված մարդկայնանում է, մարդը՝ աստվածանում»:

Ընդհանրապես Կոստան Զարյանի գրական, մտածողական ժառանգության մեջ Հայի (հաճախաբար հավաքականության խորքային առումներով) գոյակերպի և ինքնության խնդիրները չափազանց հետևողականորեն են քննարժանվում: Նովմիսկ եթեն ոչ ուղակիաբար, ապա գրողի ընդհանրացումներում հողի զարկերակի տրոփն ու «զգայարանների առկայությունը» չեն կարող չիշեցնել, որ պատումի կենսունակությունը բոլորովին այլ է, մի տեսակ բորբոք-տարարյուն՝ դրանով իսկ նպաստելով տեղանքի աշխարհագրական և հոգեբանական-ճանաչողական պատկերման իսկությանը: Այս Ակատառումը վերաբերում է «Երկրներ ու աստվածներ» շարքին ընդհանրապես: Հիշյալ շարքի երկրորդ մասը կազմող «Միացյալ Նահանգներ»-ը (30-ական թվականներին շարունակաբար տպագրված «Հայրենիք» ամսագրում), գրողի «Թափառումների ու մտածումների» արգամիք լինելով, ունի պատմանաճշողական, մշակութամացարանական անժխտելի նշանակություն: Այստեղ բաղաքակրթության բազմակողմ ու բյուրաշերտ խնդիրները չեն կարող վրիպել «Արարատյան ցեղի վերածնողության պահպանի» կարագիր տեղ գրողի կողմից:

Այսպիսին է «իր տեսակի մեջ անհավասարելի» Կոստան Զարյանը: Իր ՆԵՐԿԱՅՈՒԹ-ՅՈՒՆԾ մշտաբար մեզ ազդարարող. «Ես հայությունը չեմ կարող երևակալ առանց Հայատանի»: